

EDMUND KEELEY

Αναπλάθοντας τον παράδεισο

Το ελληνικό ταξίδι 1937-1947

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΧΡΥΣΑ ΤΣΑΛΙΚΙΔΟΥ

EDMUND KEELEY

ΑΝΑΠΛΑΘΟΝΤΑΣ
ΤΟΝ ΠΑΡΑΔΕΙΣΟ

Το ελληνικό ταξίδι 1937-1947

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

Χρύσα Τσαλικίδου

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΠΑΤΑΚΗ

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις της ελληνικής νομοθεσίας (Ν. 2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως άνευ γραπτής αδείας του εκδότη η κατά οποιονδήποτε τρόπο ή μέσο (ηλεκτρονικό, μηχανικό ή άλλο) αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή και η εν γένει εκμετάλλευσή του συνόλου ή μέρους του έργου.

Εκδόσεις Πατάκη – Μαρτυρίες / Αναμνήσεις / Ντοκουμέντα
Edmund Keeley, *Αναπλάθοντας τον παράδεισο: Το ελληνικό ταξίδι 1937-1947*

Τίτλος πρωτοτύπου: *Inventing Paradise*

Μετάφραση: Χρύσα Τσαλικίδου

Διορθώσεις: Μαριάνθη Κιουρτσόγλου

Σελιδοποίηση: Κωνσταντίνος Καπένης

Φιλμ, μοντάζ: Μαρία Ποινού-Ρένεση

Copyright© Edmund Keeley, 1999

Copyright© για την ελληνική γλώσσα, Σ. Πατάκης Α.Ε.Ε.Δ.Ε.

(Εκδόσεις Πατάκη), 2018

Πρώτη έκδοση στην αγγλική γλώσσα από τις εκδόσεις Farrar, Straus and Giroux, 1999

Πρώτη έκδοση στην ελληνική γλώσσα από τις εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα, 1999

Νέα έκδοση από τις Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, Μάρτιος 2019

Κ.Ε.Τ. Γ213 Κ.Ε.Π. 130/19 ISBN 978-960-16-8265-5

ΠΑΝΑΓΗ ΤΣΑΛΔΑΡΗ (ΠΡΩΗΝ ΠΕΙΡΑΙΩΣ) 38, 104 37 ΑΘΗΝΑ,

ΤΗΛ.: 210.36.50.000, 801.100.2665, 210.52.05.600, ΦΑΞ: 210.36.50.069

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ: ΕΜΜ. ΜΠΕΝΑΚΗ 16, 106 78 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ.: 210.38.31.078

ΥΠΟΚ/ΜΑ: ΚΟΥΤΣΑΣ (ΤΕΡΜΑ ΠΟΝΤΟΥ - ΠΕΡΙΟΧΗ Β' ΚΤΕΟ), 57009 ΚΑΛΟΧΩΡΙ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ,

ΤΗΛ.: 2310.70.63.54, 2310.70.67.15, 2310.75.51.75, ΦΑΞ: 2310.70.63.55

Web site: <http://www.patakis.gr> • e-mail: info@patakis.gr, sales@patakis.gr

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

<i>Ευχαριστίες</i>	11
------------------------------	----

ΑΝΑΠΛΑΘΟΝΤΑΣ ΤΟΝ ΠΑΡΑΔΕΙΣΟ

Το ελληνικό ταξίδι 1937-1947

1. Η πρώτη Εδέμ	17
2. Ήταν κάποτε ένα νησί....	47
3. Οι μυθοπλάστες	79
4. Ταξίδι στο φως	115
5. Περί θεών, ημίθεων και δαιμόνων	145
6. Ο κήπος των επίγειων απολαύσεων	183
7. Αποπλέοντας από τον παράδεισο	227
8. Η Εδέμ στις φλόγες	273
9. Αναγέννηση από τις στάχτες	311
<i>Σημειώσεις</i>	353

ΣΤΗ ΜΝΗΜΗ ΤΟΥ ΦΙΛΙΠ ΣΕΡΡΑΡΝΤ
ΚΑΙ ΤΟΥ ΚΕΒΙΝ ΑΝΤΡΙΟΥΣ

*να θυμηθείς και μένα· (...)
κι εκεί, στο ακρόγιαλο της θάλασσας, μνημούρι ασκώσετέ μου
του δύστυχου, που κι οι μελλούμενες γενιές να μου θυμούνται.*

Ομήρου Οδύσσεια, λ, στ. 71, 75-76
Μετάφραση Ν. Καζαντζάκη – Ι. Κακριδή

*Έναν κύκλο γύρω του τρεις φορές υφάνετε,
Και τα μάτια κλείστε με άγιο τρόμο,
Γιατί αυτός με μάννα έχει τραφεί,
Και του παράδεισου το νέκταρ έχει πιει.*

ΣΑΜΟΥΕΛ ΤΕΪΛΟΡ ΚΟΛΡΙΤΖ, *Κουμπλάι Χαν*
Μτφρ. Έντμουντ Κίλι / Χρύσα Τσαλικίδου

*Πάντα στον νου σου να 'χεις την Ιθάκη.
Το φθάσιμον εκεί είν' ο προορισμός σου.
Αλλά μη βιάζεις το ταξίδι διόλου.
Καλλίτερα χρόνια πολλά να διαρκέσει
και γέρος πια ν' αράξεις στο νησί,
πλούσιος με όσα κέρδισες στον δρόμο,
μη προσδοκώντας πλούτη να σε δώσει η Ιθάκη.*

Κ.Π. ΚΑΒΑΦΗΣ, «Ιθάκη»

Η πρώτη Εδέμ

Την άνοιξη του 1939 ο Χένρυ Μίλλερ ένιωθε να μην τον χωράει το Παρίσι. Ο *Τροπικός του Αιγόκερω* μόλις είχε κυκλοφορήσει, αλλά, όπως έγγραφε στον νεαρό του φίλο Λόρενς Ντάρρελ, οι άνθρωποι δεν αγόραζαν πια βιβλία –ούτε καν ζούσαν–, απλώς «κρατούσαν την ανάσα τους περιμένοντας την επερχόμενη συμφορά»¹ ενός παγκόσμιου πολέμου. Ο Μίλλερ προσπαθούσε να πείσει τον εαυτό του ότι δεν επέκειτο πόλεμος, αλλά η πιθανότητα δεν έλεγε να του φύγει από το μυαλό. Αν τελικά ο πόλεμος ξεσπούσε, αυτός ήταν αποφασισμένος να διαλέξει τη ζωή. Μερικούς μήνες νωρίτερα είχε ξεκαθαρίσει τη θέση του στην τελευταία από τις *Επιστολές Άμλετ*:² «Ο πόλεμος δεν είναι μόνο πόλεμος: πρόκειται για ένα σύμπαν που ο καθένας εξερευνά για τους δικούς του λόγους. Εμένα προσωπικά μού προκαλεί τρόμο... Όσο έχω τα δυο μου πόδια, θα τρέχω μακριά του και, αν χρειαστεί, θα φύγω με τα τέσσερα... Ακόμη κι αν βλέπω γύρω μου κόλαση, πάλι ζωή θα είναι, και προτιμώ αυτή τη ζωή στην κόλαση από το ρίσκο του πολέμου. Αγαπώ τη ζωή πάνω από την αλήθεια, την τιμή, τους φίλους: πάνω από την πατρίδα, τον Θεό, απ' οτιδήποτε». Οι πολιτικές εξελίξεις που οδηγούσαν

στα συγκεκριμένα γεγονότα δεν τον ενδιέφεραν. Από τη στιγμή που τα πράγματα πάνε κατά διαβόλου, έγγραφε στον Ντάρρελ, αρχίζουν να κυβερνούν τα τσακάλια.

Μολονότι ο Μίλλερ έλεγε στον Εγγλέζο φίλο του ότι παρά την επικείμενη καταστροφή απολάμβανε την απόλυτη μοναξιά του μετά την έκδοση του *Αιγόκερω*, η φαντασία του τον πρόδιδε: κάθε νύχτα ανέβαινε στη λαιμητόμο, του έκοβαν το κεφάλι κι αμέσως –«τσακ!»– ξεφύτρωνε καινούριο. Διάβαζε τα τυπογραφικά δοκίμια του τελευταίου βιβλίου της Αναΐς Νιν για να διορθώσει τα «τερατώδη παροράματα» – ένας τρόπος ίσως για να αποδιώξει την υποψία του, που γρήγορα επιβεβαιώθηκε από τα γεγονότα: έπειτα από τόσα χρόνια στενής σεξουαλικής και λογοτεχνικής σχέσης, εκείνη είχε αποφασίσει να μην τον ακολουθήσει σ' έναν άλλο κόσμο, αλλά να μείνει στο Παρίσι με τον άντρα της, ότι και να συνέβαινε. Ο Μίλλερ κατέληγε ονομάζοντας τη μοναξιά του «παράδεισο των καταπονημένων γραφιάδων, που μουντζουρώνοντας χαρτιά, ανοίγουν τον δρόμο για το καθαρήριο».³ Είχε φτάσει πια η στιγμή να φάξει για κάποιον άλλο παράδεισο.

Όσο για τον Λόρενς Ντάρρελ, έγγραφε στον Μίλλερ από το Λονδίνο ότι ένιωθε βαθιά μελαγχολία, ότι δούλευε σπασμωδικά, χωρίς πραγματική έμπνευση. Είχε πάει στο Στράτφορντ, όπου διαπίστωσε ότι ο Σαίξπηρ είχε μετατραπεί σε αμερικανική βιομηχανία, κάτι που ωστόσο τον γοήτευσε, τον έκανε να αισθανθεί μια ψυχική συνάφεια με όλα τα νεαρά πλάσματα που είχαν εισρεύσει εκεί, «σπρωγμένα από έναν αόριστο πανικό στη ζωή τους, για να βρουν κάποιο νόημα ύπαρξης μέσα από τη ζωή του μέγιστου αγνώστου εθνικού ανδρός».⁴ Το νόημα που βρήκε ο ίδιος ήταν το μυστικό της σιωπής, θαμμένο στο Νιου Πλέις, όπου ο Σαίξπηρ ζούσε απο-

μονωμένος τα τελευταία πέντε χρόνια της ζωής του – και που τώρα πια ήταν ένας περιποιημένος εγγλέζικος κήπος μ' ένα πέτρινο μνημείο στο σημείο όπου κάποτε βρισκόταν το σπίτι του βάρδου. Ήταν σαφές ότι και ο Ντάρρελ ένιωθε σαν λιοντάρι στο κλουβί, ότι λαχταρούσε κι αυτός μια αλλαγή. Λέει στον Αμερικανό φίλο του ότι σχεδίαζαν με τη σύζυγό του Νάνσυ να περάσουν έναν χρόνο τριγυρίζοντας σε λιμάνια της Μεσογείου όπου η ζωή ήταν φτηνή –στην Ισπανία, την Ελλάδα, την Τουρκία–, όμως τώρα τα πράγματα έδειχναν τόσο άσχημα, που δεν ήξερε πια τι να κάνει.

Ο Μίλλερ τού είχε γράψει πρόσφατα ότι πολύ θα ήθελε να δει τον Ντάρρελ στην Ελλάδα, αλλά ο δικός του δρόμος διαφυγής τον έστρεφε προς την Αμερική και τις αχανείς έρημες εκτάσεις, «όπου ο άνθρωπος δεν είναι παρά ένα μηδενικό και η σιωπή βασιλεύει».⁵ Ο Ντάρρελ βρίσκει ελκυστική την ιδέα, αλλά διστάζει. «Να επιστρέψουμε στην Κέρκυρα με τους Ιταλούς έξω από την πόρτα μας; Να περάσουμε το καλοκαίρι στην Κορνούαλη; Ή ΝΑ ΠΑΜΕ ΣΤΗΝ ΑΜΕΡΙΚΗ;» Το τελευταίο τού φαινόταν ξεριζώμα, μια «τεράστια στροφή στον μεσημβρινό».⁶ Οπωσδήποτε θα γινόταν αργά ή γρήγορα, αλλά... Στο τέλος διάλεξε την Κέρκυρα και το ίδιο έκανε κι ο Μίλλερ κατά τα τέλη του Μάη, θεωρώντας την τον πρώτο σταθμό μιας περιπλάνησης, που σύμφωνα με τα σχέδιά του θα περιλάμβανε το μεγαλύτερο μέρος της ηπειρωτικής Ευρώπης, την Αγγλία, την Ιρλανδία, την Αμερική, τη Μέση και την Άπω Ανατολή. Ούτε ο Μίλλερ ούτε ο Ντάρρελ υποφιάζονταν τότε ότι οι δυο τους με τη βοήθεια λίγων Ελλήνων φίλων έμελλε να δημιουργήσουν έναν τόπο που θα κρατούσε τον πόλεμο σε απόσταση ασφαλείας και θα τους πρόσφερε, για λίγο έστω, την καινούρια ζωή που και οι δύο επιζητούσαν.

Ένας απ' αυτούς τους φίλους ήταν ο ποιητής Γιώργος Σεφέρης, τριάντα εννέα χρόνων, που είχε γεννηθεί στις 29 Φεβρουαρίου του 1900, γεγονός που, όπως είπε ο ίδιος στον Μίλλερ, του επέτρεπε να λέει ότι, σύμφωνα με το ημερολόγιο, πλησίαζε τα δέκατά του γενέθλια. Μολοντί νεότερος από τον Μίλλερ, όπως και να το υπολόγιζε κανείς, είχε σαφώς λιγότερα στοιχεία παιδικότητας και ήταν ευρυμαθέστερος από εκείνον, αλλά και ερωτευμένος με την παράδοσή του – το καταφύγιό του και συνάμα το φορτίο που πρόσθετε βάρος στο εύσαρκο κορμί του. Ο Μίλλερ αναγνώρισε τη ζωτική δύναμη του Σεφέρη πολύ πριν ο ποιητής λάβει το Βραβείο Νόμπελ – ο πρώτος Έλληνας που τιμήθηκε μ' αυτή τη διάκριση. Στον *Κολοσσό του Μαρουσιού*, το λαμπρό βιβλίο του Μίλλερ για το ταξίδι του στην Ελλάδα, ο συγγραφέας λέει ότι ο Σεφέρης «είχε πάθος με τον τόπο του, όχι από στενό σωβινισμό, μα από το γεγονός μιας υπομονετικής ανακάλυψης που ήρθε σα συνέπεια πολλών χρόνων διαμονής στα ξένα».⁷ Ο Μίλλερ συνεχίζει με μια ουσιαστική, αν και φαινομενικά παράδοξη αλήθεια, που αφορά την πηγή της δύναμης του Σεφέρη: «Ο παγκόσμιος ποιητής άρχισε να ωριμάζει μέσα του, με το να έχει ριζώσει τόσο παθιασμένα στο χώμα του λαού του».⁸ Και τριάντα χρόνια αργότερα, λίγους μήνες πριν από τον θάνατο του Σεφέρη, το 1971, ο Μίλλερ έγραψε στον παλιό του φίλο ότι ακόμα και έπειτα από τόσα χρόνια αποχωρισμού εξακολουθούσε να ακούει τη φωνή του Σεφέρη στ' αυτιά του και θυμόταν ακόμα «πόσο ζήλευα τον πατριωτισμό σου –ή μάλλον την αγάπη σου για την Ελλάδα–, κάτι που δεν μπόρεσα να νιώσω ποτέ για τη δική μου πατρίδα».⁹

Την άνοιξη του 1939 ωστόσο ο Γιώργος Σεφέρης πονούσε μ' όσα έβλεπε να συμβαίνουν στην πατρίδα του μετά την

επιστροφή του από την Αλβανία, όπου είχε υπηρετήσει ως Έλληνας πρόσξενος στην Κορυτσά. Τρία χρόνια νωρίτερα, πριν από την αναχώρησή του, είχε γράψει ένα ποίημα αρχίζοντας με τον στίχο που θα γινόταν «καραμέλα» στο στόμα κάθε Έλληνα διανοούμενου, είτε τούτος ήταν αναγνώστης του Σεφέρη είτε όχι: «Όπου και να ταξιδέψω, η Ελλάδα με πληγώνει». Όμως το ποίημα είχε γραφτεί σε μια εποχή που οι πληγές οφείλονταν πάνω απ' όλα στη νοσταλγία· ακόμα κι έτσι ο αυτοσαρκασμός του δημιουργού αντικατοπτριζόταν στον τίτλο του ποιήματος: «Με τον τρόπο του Γ.Σ.». Η ψυχική διάθεση του Σεφέρη το 1939 άφηγε ελάχιστα περιθώρια για νοσταλγία ή ειρωνεία και τα σχόλιά του για τον επικείμενο πόλεμο στα ημερολόγια –τα οποία κρατούσε από το 1925 ως τα γεράματά του– τον έδειχναν να συμμερίζεται κατά κάποιον τρόπο τη διάθεση του Μίλλερ, αρκετούς μήνες πριν συναντηθούν οι δυο τους για πρώτη φορά. Μια καταχώριση τον Μάρτιο του 1939 περιγράφει την «κατάσταση στην Ευρώπη» με τα λόγια που είχε χρησιμοποιήσει ο Όμηρος για να περιγράψει τη χώρα των Κυκλάπων:

*τοῖσιν δ' οὔτ' ἄγοραι βουλευφόροι οὔτε θέμιστες,
ἀλλ' οἷ γ' ὕψηλῶν ὀρέων ναίουσι κάρηνα
ἐν σπέσσι γλαφυροῖσι, θεμιστεύει δὲ ἕκαστος
παίδων ἠδ' ἀλόχων, οὐδ' ἀλλήλων ἀλέγουσι.*

Οδύσσεια, ι, 112-115

Σχόλιο του Σεφέρη: «Ακριβώς: η εποχή των κυκλάπων».¹⁰

Έναν μήνα αργότερα σημειώνει στο ημερολόγιό του ότι «ζούμε σε μια εποχή γενικής υπνοβασίας» και προλέγει πως «όταν έρθει η στιγμή να ξυπνήσουμε, δε θα μείνει τίποτε στη θέση του. Είναι τόσο φυσικό. Αλλά η μόνη ελπίδα είναι να

έρθει αυτή η στιγμή. Η ανθρωπότητα γράφει μεγάλους κύκλους, που απαρτίζονται από γενεές γενεών. Η δική μας μοίρα το θέλησε να πέσουμε σ' ένα απειροελάχιστο τόξο αυτής της τροχιάς βυθισμένο στα κατάβραθα της νύχτας».¹¹ Η βαθύτερη αιτία αυτής της σκοτεινής άποψης για τα πράγματα είχε πλέον συγκεκριμενοποιηθεί. Οι Ιταλοί είχαν εισβάλει στην Αλβανία καταλαμβάνοντας και πόλεις με ελληνική ιστορία –όπως η Αυλώνα, ο Άγιος Ιωάννης, οι Άγιοι Σαράντα– ενόσω οι Βρετανοί κοιμούνταν και οι Γάλλοι έγγραφαν «λαμπρά δοκίμια γενικής πολιτικής: ο πλούσιος από την τρύπα της βελόνας».¹² Προφητικά ο Σεφέρης συμπλήρωνε ότι δεν ήξεραν τι έκαναν ή πόσα θα είχαν να πληρώσουν.

Ο πόλεμος που πλησίαζε δεν ήταν το μόνο που απασχολούσε τον Σεφέρη. Μετά την επιστροφή του από την Κορυτσά τού ανατέθηκε η απεχθής θέση τού ανωτέρου υπαλλήλου στο Υπουργείο Τύπου και Πληροφοριών. Από την αρχή της διπλωματικής του σταδιοδρομίας είχε υπολογίσει το τίμημα που θα πλήρωνε υπηρετώντας δύο αφεντάδες. Αλλά η αέναη σύγκρουση ανάμεσα στα επίσημα καθήκοντά του του δημοσίου λειτουργού και στις υποχρεώσεις του στη μούσα οξύνθηκε ακόμα περισσότερο επί δικτατορίας Μεταξά, στον τρίτο της χρόνο τότε. Η κατάσταση έφτασε στο απροχώρητο το 1939, όταν αυξάνονταν οι ενδείξεις της συμπάθειας του Έλληνα δικτάτορα για τη Γερμανία και τις ολοκληρωτικές μεθόδους της. Φίλοι του ποιητή που θεωρήθηκαν εχθροί του συστήματος συνελήφθησαν και εξορίστηκαν. Η ΕΟΝ, η милитарιστική οργάνωση της νεολαίας πάνω στα πρότυπα της χιτλερικής, παρήλαυνε στους δρόμους. Και μολονότι κάποια διατάγματα, όπως, π.χ., εκείνο που λογόκρινε τον επιτάφιο που έγγραψε για τον Περικλή ο Θουκυδίδης, ήταν για γέλια, η στομφώδης γλώσσα του καθεστώτος ήταν

ένας επικίνδυνα ετερόκλητος κυκεώνας, πραγματική κατάρα για κάθε σοβαρό συγγραφέα.

Τον Μάη το ημερολόγιο του Σεφέρη ανακοινώνει στον φανταστικό του αναγνώστη ότι, έχοντας τελειώσει τον *Μονόλογο πάνω στην Ποίηση*, ένα κείμενο διόλου ικανοποιητικό κατά τη γνώμη του, «πρέπει να το πάρουμε απόφαση: στα χρόνια που ζούμε δε διαλέγουμε μήτε τις ώρες που δουλεύουμε μήτε τον τρόπο που εκφραζόμαστε – τουλάχιστο σε πρόζα».¹³ Τον Αύγουστο, επιστρέφοντας στο ημερολόγιο έπειτα από απουσία δύο μηνών, ο ποιητής αναρωτιέται πώς είναι δυνατόν «να προχωρήσει κανείς μέσα σ' αυτή την ομίχλη».¹⁴ Η ποίηση παρέμενε η μοναδική του διέξοδος, αλλά ακόμα κι αυτή την έβρισκε κοπιαστική. Το γνωστότερο ποίημα της συγκεκριμένης περιόδου, «Ο βασιλιάς της Ασίνης», έκλεινε δύο σχεδόν χρόνια δουλειάς εκείνη την άνοιξη, μα τον βασάνιζε ακόμα. Όπως ο Μίλλερ και ο Ντάρρελ, έτσι κι αυτός χρειαζόταν ανανέωση, ανοιχτούς ορίζοντες, φίλους που να προσφέρουν πνευματικά ερεθίσματα – και τούτη η προοπτική τού προσφέρθηκε έναν μήνα αργότερα στο σπίτι του φίλου του Γιώργου Κατσίμπαλη στο Μαρούσι, όπου του συνέστησαν τον Χένρυ Μίλλερ και τον Λόρενς Ντάρρελ, για τους οποίους σημείωσε στο ημερολόγιό του: «Είναι, θαρρώ, οι πρώτοι Αγγλοσάξονες λογοτέχνες που γνωρίζω».¹⁵ Οι Μίλλερ και Ντάρρελ είχαν έρθει ν' ακούσουν τον Κατσίμπαλη να απαγγέλλει ποιήματα του Σεφέρη μεταφρασμένα στ' αγγλικά.

Ο Γιώργος Κατσίμπαλης ήταν στενός φίλος του Σεφέρη, θερμός υποστηρικτής της πρώτης του ποιητικής συλλογής, *Στροφή* (1931), αλληλογραφούσε δε τακτικά με τον ποιητή στα χρόνια της διπλωματικής του θητείας, παρέχοντάς του πληροφορίες για τη λογοτεχνική ζωή της Αθήνας και ταχυ-

δρομώντας του τις τρέχουσες περιοδικές εκδόσεις. Ήταν και ο Κατσίμπαλης εύσωμος σαν τον Σεφέρη, αλλά πιο θεωρητικός: η ράχη του δεν καμπούριαζε ποτέ, η κορμοστασιά του ήταν στητή καθώς επιθεωρούσε τον γύρω κόσμο, η δε στεντόρεια φωνή και το πάντα παρόν μπαστούνη του απηχούσαν τη στρατιωτική του θητεία στον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Ο Σεφέρης τον θεωρούσε επιστήθιο φίλο του. Είχε εξαρχής υπογραμμίσει στον Μίλλερ με βαθύ συναίσθημα ότι ο Κατσίμπαλης «είναι σπουδαίος, κάτι το εξαιρετικό, ένα ανθρωπινό φαινόμενο θα έλεγα»¹⁶ – λόγια που σίγουρα παρακίνησαν τον Μίλλερ να μετατρέψει τον Κατσίμπαλη σε μύθο, στην «κολοσσιαία» προσωπικότητα, κεντρική στο βιβλίο του για την Ελλάδα.

Ο Σεφέρης, ηπιότερος άνθρωπος από τον Κατσίμπαλη και περισσότερο ευφυής, δεν επέτρεπε στην αδιάλλακτη –και μερικές φορές ξεροκέφαλη– κριτική ευαισθησία του Κατσίμπαλη να ανατρέψει τη φιλία τους, παρά μόνο πολύ αργότερα, οπότεν κάποια διχογνωμία είχε αποτέλεσμα την προσωρινή διακοπή της αλληλογραφίας τους. Στα προπολεμικά χρόνια ο ποιητής δεχόταν αδιαμαρτύρητα την κριτική του Κατσίμπαλη. Όταν εκδόθηκε ο δεύτερος τόμος του Σεφέρη –το μεγάλο, αυστηρά ομοιοκατάληκτο ποίημα με τίτλο *Η στέρνα* (1932)–, έγραψε στην αδελφή του Ιωάννα Τσάτσου από το Λονδίνο ότι «ο Κατσίμπαλης, που είναι λαμπρός και μ' αγαπά όσο λίγοι, μου έγραψε σ' ένα τελευταίο του γράμμα, “μας επρόδωσες όσους πιστέψαμε σε σένα”. Νομίζω πως θα τους επρόδιναν αν έκαναν το αντίθετο από αυτό που έκαναν».¹⁷ Ο Κατσίμπαλης θεωρούσε τον παραγωγικότερο και με μεγάλο κύρος Κωστή Παλαμά τον σπουδαιότερο από τους σύγχρονους Έλληνες ποιητές, και σε πιο προχωρημένη ηλικία έβλεπε με δυσαρέσκεια τον Παλαμά να χάνει

την επιρροή του, ενώ ο Αλεξανδρινός ποιητής Κ.Π. Καβάφης σιγά σιγά κέρδιζε θρυλικό ανάστημα, πρώτα στο εξωτερικό και κατόπιν στην Ελλάδα: «Αυτός, αυτός – αυτός ο ξέρεις τι» μουρμούριζε. «Πώς τον διαβάζεις;»¹⁸ Τυπικά το σχόλιο ήταν μισοαστείο-μισοσοβαρό, αποτελούσε περισσότερο μια πρόκληση, διότι γεγονός παραμένει πως, παρά τις όποιες αντιρρήσεις του, ο Κατσίμπαλης ήταν ο άνθρωπος που επιμελήθηκε και εξέδωσε την πρώτη εμπεριστατωμένη βιβλιογραφία του έργου του Καβάφη μόλις το 1943.

Στη δεκαετία του '30 και ακόμα αργότερα ο Κατσίμπαλης ήταν ο πιο ένθερμος υποστηρικτής που θα μπορούσε να έχει ένας νέος λογοτέχνης, κι αυτό επειδή αφοσιωνόταν ολοκληρωτικά στα καινούρια γραπτά –σε όσα τουλάχιστον του άρεσαν– και επειδή τα υπερασπιζόταν υψώνοντας τη φωνή του δυνατότερα από κάθε άλλον, παρότι σπάνια κατέγραφε στο χαρτί το πάθος του (εκτός από διάφορες βιβλιογραφίες και αρκετές μεταφράσεις, ελάχιστα κείμενα του Κατσίμπαλη δημοσιεύτηκαν όσο ζούσε). Ο Σεφέρης ήταν από τους πρώτους που κατάλαβε πόσο καλός λογοτεχνικός επιμελητής μπορούσε να γίνει ο φίλος του, γεγονός που εκμυστηρεύτηκε στην αδελφή του σε μια του επιστολή του 1931. Τέσσερα χρόνια αργότερα ο Κατσίμπαλης, συνεργαζόμενος ανώνυμα μ' έναν άλλο φίλο και κριτικό της εποχής, τον Ανδρέα Καραντώνη, χρηματοδότησε και εξέδωσε την πιο αξιόλογη αθηναϊκή λογοτεχνική επιθεώρηση ανάμεσα στους δύο πολέμους: *Τα Νέα Γράμματα*, όπου δημοσιεύονταν τα καινούρια έργα του καλύτερου ποιητή της παλιότερης γενιάς, του Άγγελου Σικελιανού, και μεταξύ άλλων των δύο ποιητών Σεφέρη και Ελύτη, που αργότερα τιμήθηκαν με το Βραβείο Νόμπελ, και άλλων σημαντικών λογοτεχνών που αποτέλεσαν την περίφημη σήμερα Γενιά του '30.

Το καλοκαίρι του 1939 το υψηλόφρον αυτό τόλμημα έπεσε θύμα των καιρών του (μετά το ανοιξιάτικο τεύχος του 1940 υπήρξε ένα κενό έως τα τελευταία του 1944-1945), και ο Γιώργος Κατσιμπαλης είχε αρχίσει να αφιερώνει το πάθος του λιγότερο στην επιμέλεια και τη βιβλιογραφία και περισσότερο στο μεγάλο του χάρισμα, στον προφορικό λόγο. Παράλληλα είχε ολοκληρωτικά δοθεί σ' ένα άλλο εγχείρημα: στη μύηση των φίλων του στους θησαυρούς της Ελλάδας, αρχαίους και σύγχρονους, πραγματικούς και φανταστικούς. Ο Ντάρρελ είχε ανακαλύψει τον Κατσιμπαλη αρκετό καιρό πριν έρθει ο Μίλλερ στην Ελλάδα, τον Ιούλιο του 1939, και σχετικά γρήγορα εισήγαγε τον Αμερικανό στον κύκλο του Κατσιμπαλη, που εκτός από τον Σεφέρη περιλάμβανε τον Χατζηκυριάκο-Γκίκα, τον διασημότερο ζωγράφο της εποχής του· τον Δ.Ι. Αντωνίου, έναν χαμηλών τόνων πλοίαρχο και ποιητή· τον Θεόδωρο Στεφανίδη, γιατρό, βοτανολόγο, ποιητή και μεταφραστή, για τον οποίο ο Μίλλερ είπε ότι ήταν «ο πιο διαβασμένος άνθρωπος που συνάντησα και, εκτός απ' αυτό, ένας άγιος»¹⁹ την αδελφή του Σεφέρη Ιωάννα, επίσης περιστασιακή ποιήτρια και ημερολογιογράφο, που έμεινε αξέχαστη στον Μίλλερ γιατί «όπως όλες οι Ελληνίδες που συνάντησα είχε πάνω της κάτι το ηγεμονικό»²⁰ και τέλος τον σύζυγό της Κωνσταντίνο Τσάτσο, πανεπιστημιακό καθηγητή και άνδρα υψηλού πολιτικού αναστήματος, που καταδικάστηκε σε εξορία γιατί διαφώνησε με το καθεστώς του Μεταξά και που στη συνέχεια, το 1941, προσέβαλε τους Γερμανούς και Ιταλούς κατακτητές γιορτάζοντας δημόσια στο Πανεπιστήμιο Αθηνών την επέτειο της 28ης Οκτωβρίου: δύο θαρραλέες πράξεις συνείδησης που επιβραβεύτηκαν αργότερα με την ανάδειξή του σε πρώτο Πρόεδρο της Ελληνικής Δημοκρατίας μετά την πτώση της χούντας των συνταγματαρχών το 1974.

Όλοι αυτοί –αλλά περισσότερο ο Σεφέρης και ο Κατσίμπαλης– συνόδευσαν τον Μίλλερ και τον Ντάρρελ στην πορεία τους προς μια ατελή κατανόηση και μια απεριόριστη αγάπη για τη σύγχρονη Ελλάδα, μια χώρα που ο καθένας αναδημιούργησε κατ' εικόνα και καθ' ομοίωσίν του. Η ιστορία αυτής της «ανάπλασης» στην περίπτωση του Ντάρρελ ξεκινά στην Κέρκυρα πολλά χρόνια πριν από τον ερχομό του Μίλλερ στην Ελλάδα και στην περίπτωση του Μίλλερ όχι με τη σεπτεμβριάτικη επίσκεψή του στο σπίτι του Κατσίμπαλη στο Μαρούσι, αλλά στον Πειραιά, όπου έφτασε μια καυτή μέρα του Ιουλίου του 1939 ταξιδεύοντας από τη Μασσαλία με το πλοίο «Θεόφιλος Γκοτιέ».

Πριν από τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο, ακόμα και αμέσως μετά, έτσι έφτανε κανείς στην Αθήνα: με πλοία που έδεναν στον Πειραιά. Τις τελευταίες όμως δεκαετίες οι περισσότεροι ταξιδιώτες έρχονται με το αεροπλάνο, οπότε είναι δύσκολο για τον σημερινό επισκέπτη να προσδιορίσει τον ακριβή χαρακτήρα της σύγχρονης πόλης. Από τον αέρα το πρώτο που βλέπεις είναι ατέλειωτα φαιά συγκροτήματα πολυκατοικιών, όλες, θαρρείς, ομοιόμορφες, που ξεκινούν από τη θάλασσα στο τέρμα του αεροδρομίου και εκτείνονται ως τα τυλιγμένα στην άχνα βουνά που διαγράφουν έναν σφαιρικό ορίζοντα. Βρίσκεις κάποια ορόσημα σε λιγοστούς ανοιχτούς χώρους –κάποτε πράσινους, άλλοτε καφέ, συχνά γυμνούς–, που διακόπτουν τη μονοτονία του τσιμέντου προσφέροντας κάποια αξιόλογη θέα: έναν ψηλό λόφο με φαλακρή κορυφή, που φέρνει στον νου απόκαρση καλόγερου, στεφανωμένο από μια κάτασπρη εκκλησιά με μια σημαία να κυματίζει πλάι στο καμπαναριό της· ο λόφος αυτός είναι ο Λυκαβηττός. Υπάρχει κι άλλος, χαμηλότερος, η πασίγνωστη Ακρόπολη, με τις σκαλωσιές στους ναούς, και όχι ένα, αλλά δύο ανοιχτά θέατρα

από πολυκαιρινό μάρμαρο. Και λίγο πέρα από την καταπράσινη όαση που παλιότερα ονομαζόταν Βασιλικός Κήπος ξεχωρίζει το στενό πέταλο ενός αρχαιότροπου σταδίου, που ξαναστρώθηκε με λευκό μάρμαρο στις αρχές του αιώνα για να στεγάσει την πρώτη σύγχρονη Ολυμπιάδα.

Αλλά αυτό που προσδίδει στη μεταπολεμική τσιμεντένια πόλη έναν πιο ανάλαφρο τόνο είναι κάτι που δε φαίνεται από τη θάλασσα ή τον αέρα: η υπόγεια ζωή στις γειτονιές. Η καθεμιά τους διατηρεί κατάλοιπα της ζωής του χωριού που μεταφέρθηκε στην πόλη αυτό τον αιώνα, μαζί με τα εκατομμύρια των ανθρώπων που μετανάστευσαν στην πρωτεύουσα από την επαρχία ή τη Μικρά Ασία για να βρουν μια θέση στον ήλιο. Και σχεδόν όλοι οι Έλληνες νότια της Θεσσαλονίκης πιστεύουν ότι ο «ήλιος» λάμπει αποκλειστικά και μόνο στην Αθήνα, είτε πρόκειται για δουλειές είτε για ψυχαγωγία, πολιτιστικά γεγονότα ή απλώς για μια απόδραση από την ανία. Η διχασμένη προσωπικότητα του σύγχρονου Αθηναίου οφείλεται σε τούτη τη μαζική μετανάστευση στην πόλη: έντονα ατομικιστής, γοητευτικός, αλαζόνας (ο καθένας τους θα μπορούσε να έχει γίνει μεγιστάνας ή πρωθυπουργός), αφιερωμένος στο κυνήγι της επιτυχίας με τον ζήλο του πολίτη κάθε άλλης μεγαλούπολης, αλλά ταυτόχρονα τόσο περήφανος για τον τόπο του όσο οποιοσδήποτε χωρικός και σχεδόν εξίσου προσκολλημένος στις παραδόσεις.

Ο Αθηναίος δεν έχει ιδιαίτερα ανεπτυγμένη την αίσθηση της αστικής ευθύνης και αντιμετωπίζει με μεγάλο κυνισμό την πολιτική, μολονότι τούτη, το ποδόσφαιρο και το μπάσκετ είναι τα κύρια θέματα συζήτησης στις αντροπαρέες. Το περίεργο είναι ότι παρά τον κυνισμό τους για ό,τι αφορά τα κοινά, οι Αθηναίοι, άντρες και γυναίκες, εξακολουθούν να είναι αφοσιωμένοι με πάθος αφενός στην οικογένεια και

αφετέρου στον τόπο καταγωγής τους. Συνήθως πρώτα αναφέρουν το χωριό απ' όπου κατάγονται και μετά τη συνοικία τους στην Αθήνα και, παρόλο που τούτες είναι αμέτρητες –ο Άλιμος, το Φάληρο, η Νέα Σμύρνη, ο Ύμηττός, η Καισαριανή, το Χαλάνδρι, το Μαρούσι, η Φιλοθέη, το Ψυχικό, το Παγκράτι, το Μετς, τα Πατήσια, τα Εξάρχεια, το Χίλτον και δεκάδες ακόμα–, οι ονομασίες τους και μόνο ξυπνούν στην καρδιά όσων έζησαν για χρόνια σε κάποια απ' αυτές τη νοσταλγία και τον σοβινισμό του κατοίκου μιας μικρής επαρχιακής πόλης. Και όπως όλοι οι Έλληνες, έτσι και οι Αθηναίοι είναι άνθρωποι φιλόξενοι, καλοδέχονται τους ξένους, όταν τους επισκέπτονται, όποιες κι αν είναι οι προκαταλήψεις ενάντια στη χώρα που τυχαίνει εκείνο τον καιρό να αντιπροσωπεύει τον «ξένο δάκτυλο» –κατά την κοινή έκφραση– που υπεισέρχεται στα εθνικά τους ζητήματα.

Από το έδαφος η μία αθηναϊκή συνοικία μοιάζει με τη διπλανή της, το ένα πλέγμα πολυκατοικιών ή δρόμων σμίγει με το άλλο και τα όρια μεταξύ τους είναι σχεδόν ανύπαρκτα. Όμως αυτή η έλλειψη αρχιτεκτονικής και πολεοδομικής ιδιαιτερότητας έχει το πλεονέκτημα ότι κρατά τη ζωή σε ανθρώπινα επίπεδα, στα επίπεδα του συναισθήματος και του κουτσομπολιού. Αντίθετα με τη Νέα Ύορκη, για παράδειγμα, οι ένοικοι μιας αθηναϊκής πολυκατοικίας αναγνωρίζουν ο ένας τον άλλο και συχνά τους απευθύνουν τον λόγο, κυρίως στα παλιότερα κτίρια, όπου η μόνιμη κοινή διαφωνία είναι το τι χρειάζεται επισκευή και τι όχι. Όσο για τους ενοίκους του διπλανού κτιρίου, τους γνωρίζεις ψωνίζοντας από το ίδιο περίπτερο και τον ίδιο φούρνο ή συχνάζοντας στο ίδιο καφενείο, όπου συνήθως δε χρειάζεται να χασομερήσεις δίνοντας παραγγελία: ο σερβιτόρος ξέρει λίγο πολύ τις προτιμήσεις σου. Ο θυρωρός και η γυναίκα του, πάντα σε επιφυ-

λακή, πάντα έτοιμοι να διώξουν την πλήξη τους κουβεντιάζοντας με τους άλλους θυρωρούς και τις γυναίκες τους, αποτελούν τμήματα ενός δικτύου που γνωρίζει πολύ περισσότερα απ' όσο είναι απαραίτητο για ό,τι συμβαίνει σ' αυτόν, τον διπλανό, συχνά και στον παραδιπλανό δρόμο. Αλλά παράλληλα μ' αυτή τη φιλική περιέργεια για τα παραπτώματα των άλλων συναντά κανείς και μεγάλη ανοχή για τους εκκεντρικούς της κάθε γειτονιάς, όση τουλάχιστον ανοχή δείχνει το οποιοδήποτε ελληνικό χωριό για τον «τρελό» του, τον «αλλοπαρμένο», που θεωρείται ευνοημένο παιδί του Θεού.

Μία συνοικία που όλοι οι Αθηναίοι ως έναν βαθμό γνωρίζουν είναι το Κολωνάκι, που πήρε το όνομά του από τη μικρή κολόνα που κάποτε υπήρχε στις παρυφές της πόλης, εκεί που σήμερα βρίσκεται μια πολύβουη, πολυσύχναστη πλατεία κοντά στο κέντρο της πόλης. Το Κολωνάκι θεωρούνταν η πλουσιότερη, αν και η πλέον συντηρητική περιοχή που θα μπορούσε να ζήσει κανείς ώσπου η πυκνή κυκλοφορία και το νέφος άρχισαν να θαμπώνουν το αριστοκρατικό του λούστρο, παρόλο που ανέκαθεν διέθετε ένα μποέμικο περιθώριο στους πρόποδες του Λυκαβηττού, όπου οι συγγραφείς και οι καλλιτέχνες, ξένοι και ντόπιοι, μπορούσαν να βρουν μια σχετικά φτηνή και συμπαθητική στέγη σε κάποιο από τα διώροφα ή τριώροφα σπίτια, απομεινάρια μιας εποχής κατά την οποία οι δρόμοι δεν είχαν ακόμα ασφαλτοστρωθεί. Τα τραπεζάκια των καφενείων της πλατείας, στημένα σε μια νησίδα σχήματος 8 –τον επιλεγόμενο χαϊδευτικά «μπιντέ»–, όπου κάποτε έπινε τον καφέ ή το τσάι της ηλίτ, απομακρύνθηκαν για να κάνουν τόπο στους νεαρούς με τις μοτοσικλέτες που έρχονται για να φάνε μια πίτσα στον καινούριο πεζόδρομο, να πιουν ένα ποτό ή να βρουν παρέα για την πιο «εντατική» νυχτερινή τους διασκέδαση.

Και πολύ πρόσφατα κάποιοι νεόπλουτοι Αθηναίοι, που είχαν επιλέξει τα προάστια για τον καθαρό αέρα και το ευκολότερο παρκάρισμα, άρχισαν να επιστρέφουν στο Κολωνάκι, έχοντας αποθυμήσει τα υπαίθρια καφέ και τα εστιατόρια, όπου η κουβέντα για την πολιτική, το σινεμά, τα ταξίδια εξακολουθεί να είναι πνευματώδης και όπου οι μπουτίκ στα ισόγεια των παλαιών κτιρίων είναι εφάμιλλες των ευρωπαϊκών.

Παρ' όλα αυτά, το Κολωνάκι διατηρεί κάποια ίχνη της ζωής του χωριού. Ο φαρμακοποιός γνωρίζει τα προβλήματα της υγείας σου και κάπου κάπου σου δίνει συμβουλές χωρίς να του τις ζητήσεις, ο βιβλιοπώλης της γωνίας θα σε βοηθήσει να διαμορφώσεις το γούστο σου όσον αφορά την ελληνική λογοτεχνία, ο ταβερνιάρης στον λόφο ξέρει την αδυναμία σου στο βαρελίσιο κρασί και στην ψητή τσιπούρα. Η γειτονιά έχει κάθε Παρασκευή λαϊκή αγορά για εκείνους που τους αρέσει να παζαρεύουν και να φιλοκουβεντιάζουν, διαθέτει ωστόσο και μερικά μικρά «σούπερ μάρκετ» για όσους προτιμούν πιο ακριβά ή εισαγόμενα προϊόντα. Διαθέτει επίσης έναν σχετικά πολυτελή οίκο ανοχής στο ισόγειο μιας πολυκατοικίας πολύ παλιάς για να στεγάσει μπουτίκ, η οποία απέχει μόνο ένα τετράγωνο από την αγγλική πρεσβεία. Τούτο το πορνείο απ' ό,τι φαίνεται δεν έχει μέλλον· οι δουλειές έπεσαν ως επακόλουθο της –έστω και καθυστερημένης– σεξουαλικής επανάστασης και της γενικότερης απελευθέρωσης των νέων και των όχι τόσο νέων. Και έχει έναν επίμονο, περιφερόμενο εχθρό στο πρόσωπο του τρελού του Κολωνακίου.

Λένε πως ο τρελός είναι μαραγκός, αλλά κανείς δεν ξέρει πού βρίσκεται το εργαστήρι του. Πρωτοφάνηκε στη γειτονιά στη διάρκεια της χούντας, ανηφορίζοντας κατά το δάσος

του Λυκαβηττού επικεφαλής ενός αόρατου λόχου διατακτικών στρατιωτών. Ρωμαλέος, ευειδής, βλοσυρός, ξεκινούσε από την οδό Λουκιανού το καταμεσήμερο, χαιρέτιζε τη σημαία στο σπίτι του Βρετανού πρεσβευτή –στην ανάγκη όλες οι σημαίες καλές είναι– και έπαιρνε να προχωρά με βήμα γοργό στη μέση του δρόμου, κουνώντας τα χέρια σαν εύζωνας σε παρέλαση, τραγουδώντας δυνατά κάποιο στρατιωτικό εμβατήριο· σταματούσε μια στιγμή μπροστά στον οίκο ανοχής για να νουθετήσει βρίζοντας τις κυρίες της νύχτας, που τώρα αναπαύονταν πίσω από τα κλειστά πορτόφυλλα, και ξαναστεκόταν στα σταυροδρόμια για να βλαστημήσει τα αυτοκίνητα που εμπόδιζαν την ανοδική πορεία του προς το αόρατο πολυβολείο ψηλά στον λόφο.

Όταν πρωτοεμφανίστηκε ο τρελός, κάποιοι τον θεώρησαν σύμβολο της αντίστασης κατά της πολιτικής καταπίεσης που προσπαθούσε τότε να συντρίψει το ελεύθερο ελληνικό πνεύμα, και μετά την πτώση της δικτατορίας μερικοί τον έβλεπαν ως παρανοϊκό θρησκόληπτο που πάσχιζε να αποκαταστήσει ένα χαμένο ηθικό κέντρο. Τώρα πια τα μαλλιά του έχουν ασπρίσει, αδυνάτισε, και η φωνή του έχασε το θριαμβευτικό της μέταλλο. Εμφανίζεται σπανιότερα, αλλά εξακολουθεί να είναι ένας ακούραστος πεζοπόρος και ο κόσμος λέει ότι η ιστορία του έχει τις ρίζες της στον πόλεμο της Κορέας και ότι οι βλαστήμιες του απευθύνονται περισσότερο στους άντρες του φανταστικού του λόχου και λιγότερο στον κόσμο έξω από το μυαλό του. Βρίζοντας, προτρέπει τους στρατιώτες του ν' αφήσουν τα σαλιαρίσματα με τις γυναίκες ελαφρών ηθών και να εφορμήσουν να καταλάβουν το ζωτικής σημασίας και ανθεκτικότερο πολυβολείο των Βορειοκορεατών στον λόφο, αποδεικνύοντας έτσι ότι οι Έλληνες είναι τουλάχιστον ίσοι, αν όχι καλύτεροι από τους Τούρκους,

που για το σύντομο διάστημα του Πολέμου της Κορέας υπήρξαν σύμμαχοι της Ελλάδας και όχι εχθροί όπως συνήθως.

Όποια κι αν είναι η ιστορία και το νόημα του τρελού, κανείς δεν τον ενοχλεί κατά τις διαδρομές του, κανείς δεν παίρνει τις βρισιές του προσωπικά, κανείς δεν του ρίχνει δεύτερη ματιά: σαν να θεωρούν όλοι ότι μέσα στην παραφροσύνη του έχει τα ίδια δικαιώματα μ' εκείνους που περνούν παράνομα τις διαβάσεις και με τα πιασμένα αγκαζέ ζευγαράκια που βαδίζουν στο κέντρο του δρόμου για ν' αποφύγουν τα στενά, σπασμένα πεζοδρόμια και τις ακαθαρσίες των σκύλων. Αυτή η σχεδόν φιλική στάση των περιοίκων απέναντι στον τρελό τους τον καθιστά αναπόσπαστο κομμάτι της γενικής εικόνας, τόσο όσο και τον γκριζομάλλη πρώην πρωθυπουργό που είχε κάθε μεσημέρι κρατημένο ένα τραπέζι για τον ίδιο και τη γυναίκα του στην ταβέρνα του Φιλίππου στην Ξενοκράτους. Και στους λίγους εναπομείναντες μποέμ γνώστες της λογοτεχνίας θυμίζει την αφήγηση του Γιώργου Σεφέρη για έναν καλοβαλμένο άντρα που βαδίζει κλαίγοντας, σ' ένα ποίημα που έγραψε το καλοκαίρι του 1939, την ίδια περίπου εποχή της άφιξης του Χένρυ Μίλλερ στην Ελλάδα.

ΑΦΗΓΗΣΗ

*Αυτός ο άνθρωπος πηγαίνει κλαίγοντας
κανείς δεν ξέρει να πει γιατί
κάποτε νομίζουν πως είναι οι χαμένες αγάπες
σαν αυτές που μας βασανίζουνε τόσο
στην ακροθαλασσιά το καλοκαίρι με τα γραμμόφωνα.*

*Οι άλλοι άνθρωποι φροντίζουν τις δουλειές τους
ατέλειωτα χαρτιά παιδιά που μεγαλώνουν, γυναίκες
που γερονούνε δύσκολα*

αυτός έχει δυο μάτια σαν παπαρούνες
σαν ανοιξιιάτικες κομμένες παπαρούνες
και δυο βρουσούλες στις κόχες των ματιών.

Πηγαίνει μέσα στους δρόμους ποτέ δεν πλαγιάζει
δρασκελώντας μικρά τετράγωνα στη ράχη της γης
μηχανή μιας απέραντης οδύνης
που κατάντησε να μην έχει σημασία.

Άλλοι τον άκουσαν να μιλά
μοναχό καθώς περνούσε
για σπασμένους καθρέφτες πριν από χρόνια
για σπασμένες μορφές μέσα στους καθρέφτες
που δεν μπορεί να συναρμολογήσει πια κανείς.
Άλλοι τον άκουσαν να λέει για τον ύπνο
εικόνες φρίκης στο κατώφλι του ύπνου
πρόσωπα ανυπόφορα από τη στοργή.

Τον συνηθίσαμε είναι καλοβαλμένος και ήσυχος
μονάχα που πηγαίνει κλαίγοντας ολοένα
σαν τις ιτιές στην ακροποταμιά που βλέπεις απ' το τρένο
ξυπνώντας άσκημα κάποια συννεφιασμένη αυγή.

Τον συνηθίσαμε δεν αντιπροσωπεύει τίποτε
σαν όλα τα πράγματα που έχετε συνηθίσει
και σας μιλώ γι' αυτόν γιατί δε βρίσκω
τίποτε που να μην το συνηθίσατε·
προσχυνώ.²¹

Ο βαθιά λυπημένος άντρας του Σεφέρη κι αυτοί που τον
έχουν τόσο συνηθίσει είναι σίγουρα μια αλληγορία για τη

σιωπηλή αγωνία εκείνων που υπνοβατούσαν τις προπολεμικές μέρες, κάτι που ο Σεφέρης είχε καταγράψει στο ημερολόγιό του, αλλά η διαφορά ανάμεσα στη δική του ιστορία και σ' αυτή του τρελού του Κολωνακίου είναι ουσιαστική: πρόκειται για την αέναα μεταβαλλόμενη απόσταση ανάμεσα στο μυθιστόρημα και στην πραγματικότητα, ανάμεσα στην ποίηση και στην ιστορία. Η συνεχής πάλη του τρελού με τα φαντάσματά του φαίνεται να είναι απόρροια της ωμότητας του πολέμου, μια πραγματικότητα που ξεκίνησε από τη γερμανική κατοχή, συνεχίστηκε με τον καταστροφικό Εμφύλιο και κατέληξε στον Πόλεμο της Κορέας και στις επιπτώσεις του στην ήδη ταραγμένη πολιτική κατάσταση, που οδήγησε στη δικτατορία των συνταγματαρχών. Ο τρελός μας μπορεί να μας προκαλεί οίκτο ως θύμα ιστορικών συγκυριών, όμως πόρρω απέχει από το ποιητικό σύμβολο ή την αλληγορία.

Από την άλλη πλευρά ο θλιμμένος άντρας του Σεφέρη είναι τελικά περισσότερο συγκινητικός. Η «απέραντη οδύνη» του, όσο αναίτια κι αν φαινόταν στους προπολεμικούς παρατηρητές, πηγάζει από τα βάθη της ελληνικής ιστορίας, ξεκινώντας από τον Ελπήνορα, τον αξιοθρήνητο σύντροφο του Οδυσσέα, και τη συμπόνια που του δείχνει ο αρχηγός του (πράγματα που ο ίδιος ο Σεφέρης επισημαίνει) και τελειώνοντας με μια απεικόνιση αυτού που ο ποιητής ονόμαζε «καημό της Ρωμισούνης», τη λαχτάρα του σύγχρονου ελληνισμού. Αυτός ο καημός έχει γενικό νόημα και συνέχεια. Αν και η οδύνη δείχνει να είναι ως έναν βαθμό προσωπική –κάτι που υπαινίσσονται οι «χαμένες αγάπες και οι σπασμένες μορφές μέσα σε σπασμένους καθρέφτες»–, οι εικόνες της φρίκης που βασανίζουν τον άντρα που κλαίει στο κατώφλι του ύπνου αποτελούν μια προειδοποίηση γι' αυτά που είναι

να έρθουν, μια προειδοποίηση για τους ανθρώπους που τον προσπερνούν αδιάφορα, μια προειδοποίηση –όπως υποδηλώνει ο τελευταίος στίχος– ακόμα και για σένα, αναγνώστη, «hypocrite lecteur! – mon semblable, – mon frere!».²² Ο ερχομός του στη γειτονιά, η περιπλάνησή του στους δρόμους με «μάτια (...) σαν ανοιξιιάτικες κομμένες παπαρούνες» έχει σκοπό να επιστήσει την προσοχή στους επερχόμενους δύσκολους και απειλητικούς καιρούς, προβλέψεις που δυστυχώς η ίδια η πραγματικότητα ξεπέρασε από τα τέλη του 1939 και έπειτα.

Στον κόσμο της ποίησης βέβαια η πραγματικότητα έχει τις μεταπλαστές αλήθειες της ανάλογα με την άποψη του καθενός. Ακόμα και σε περιόδους τοπικών κρίσεων, ο ξένος συγγραφέας που έχει ερωτευτεί την Ελλάδα θα δει, στην αρχή τουλάχιστον της «σχέσης» τους, τη χώρα μ' όλο εκείνο το παραμορφωτικό πάθος που οφείλει να νιώθει κάθε εραστής· και αν αναγκαστεί να φύγει θ' ατενίζει με έντονα λυρική νοσταλγία αυτό που άφησε πίσω του. Ο Μπέρναρντ Σπένσερ, ένας έξοχος Άγγλος ποιητής, γνωστός σήμερα σε ελάχιστους επαίοντες, ο άνθρωπος που πρώτος μετέφρασε τον Σεφέρη (μαζί με τον φίλο του Λόρενς Ντάρρελ και τον Έλληνα ποιητή Νάνο Βαλαωρίτη), είχε σαγηνευτεί σε σημείο ιδεοληψίας από την εκτυφλωτική προπολεμική Ελλάδα που γνώρισε και ύμνησε σε πολλά του ποιήματα, όχι μόνο όσο ζούσε εκπατρισμένος κατά τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο στο Κάιρο, αλλά και αργότερα, μετά τον πόλεμο και την επιστροφή του στο Λονδίνο. Όμως δεν έγραψε γι' αυτή τη χώρα όπως ο ψυχικά πληγωμένος Σεφέρης, αλλά σαν εραστής που σπαρταράει ακόμα στα δίχτυα του πρώτου πάθους.²³

Και, καθώς ιδιαίτερα αυτή την εποχή
 τ' αγάλματα, τ' άνθια, η γέννηση και ο θάνατος μας ζητούν
 λογαριασμό να δώσουμε στην αντρειοσύνη και στη νιότη,
 ο άνεμος που σαρώνει το Λονδίνο βροντάει κι αυτός
 με το πασχαλινό τουφέκι
 όπως σε μέρες που περάσαν,
 τότε που προσκυνητές με λαμπάδες αναμμένες σκαρφαλώναν
 πάνω από της πόλης τις σκοτεινιασμένες παρυφές
 ν' ανάψουν στου Λυκαβηττού τις οστέινες κορυφές,
 στην Αθήνα και σ' ολόκληρο τον χρόνο πυρκαγιές.

Αυτή η επίκληση της ανοιξιάτικης Αθήνας και η λαμπαδηφορία του Πάσχα στον Λυκαβηττό περιγράφονται με το ίδιο απόφιο συναίσθημα –αν και με λιγότερο στόμφο– που ο Χένρυ Μίλλερ μιλά για την άφιξή του στην Αθήνα μέσω Πειραιά μια μέρα του Ιούλη που έβραζε ο τόπος. Μας λέει στην αρχή του *Κολοσσού του Μαρουσιού* ότι είχε βρει τα γράμματα του Ντάρρελ για την Ελλάδα ποιητικά και ταυτόχρονα κάπως συγκεχυμένα έτσι όπως το όνειρο έσμιγε με την πραγματικότητα και η ιστορία με τον μύθο. Είχε σκεφτεί ότι ο νεαρός Εγγλέζος φίλος του υπερέβαλλε «προσπαθώντας να τον γλυκάνει» για να τον πείσει να κάνει το ταξίδι· όμως η πραγματικότητα αποδεικνύεται «ένας κόσμος από φως, τέτοιος που ποτέ δεν είχα ονειρευτεί μήτε έλπιζα πως θα δω»,²⁴ και εν πάση περιπτώσει γρήγορα γίνεται σαφές στο βιβλίο ότι ούτε ο Αμερικανός διστάζει να υπερβάλει, με τον δικό του βέβαια τρόπο, όταν αποφασίζει να ανακατέψει τον μύθο με την πραγματικότητα.

Παρά την επιφυλακτικότητά του για την «ποιητική» παρουσίαση της Ελλάδας από τον Ντάρρελ, ο Μίλλερ είναι κάτι παραπάνω από καλοπροαίρετος απέναντι σ' αυτή τη χώρα

πριν ακόμα πατήσει τα χώματά της. Στο πλοίο για τον Πειραιά είχε μια διαφωτιστική συζήτηση με τον δεύτερο Έλληνα που γνώριζε στη ζωή του (ο πρώτος ήταν ένας ζωγράφος στο Παρίσι ονόματι Μαλλιαράκης, που του είχε πει: «Η Ελλάδα θα σας αρέσει, Μίλλερ, είμαι βέβαιος»).²⁵ Η δεύτερη κουβέντα μ' έναν φοιτητή της Ιατρικής που επέστρεφε στην πατρίδα του από το Παρίσι τον έκανε να καταλάβει ότι οι Έλληνες δεν ήταν μόνο ένας ενθουσιώδης, περίεργος και παράφορος λαός, αλλά διέθεταν και τρεις εξαιρετικές ανθρώπινες αρετές: «Το πνεύμα των αντιθέσεων, τη σύγχυση, το χάος».²⁶ Ο Μίλλερ παραδέχεται πως έχει ερωτευτεί την Ελλάδα και τους Έλληνες πριν δει καν τη χώρα: πίστευε εκ των προτέρων ότι οι Έλληνες ήταν ένας «λαός φιλόξενος, αξιαγάπητος, εύκολος να τον πλησιάσεις και να πιάσεις σχέσεις μαζί του».²⁷ Και τίποτα απ' όσα αντιμετώπισε τις πρώτες μέρες σ' αυτό τον θαυμαστό, καινούριο κόσμο δεν του άλλαξε γνώμη: ούτε η στεγνή, περίλυπη, εντέλει τρομαχτική διαδρομή από τον Πειραιά ως την Αθήνα, που τον έκανε προς στιγμήν να αναρωτηθεί γιατί είχε αποφασίσει να έρθει σ' αυτό τον τόπο, ούτε ο ταξιτζής, ο οποίος «είχε το ύφος ενός ζώου που θα 'χε μάθει σαν από θαύμα να χειρίζεται μια τρελή μηχανή»,²⁸ ούτε ο πονηρός ξεναγός, που προσπάθησε να του χρεώσει τον ουρανό με τ' άστρα, αλλά που τελικά συμβιβάστηκε, ύστερα από κάμποσα φιλικά παζάρια, σε μια τιμή που δεν έβρισκε ταπεινωτική, ούτε ο καύσωνας, που τον ανάγκασε να αποσυρθεί σ' ένα δροσερό μέρος και να μη δει την Ακρόπολη, το Θησείο και τους άλλους σταθμούς της πρωινής περιήγησης.

Μέσα σε λίγες ώρες ο Μίλλερ είχε γίνει τυπικός Αθηναίος, πρώτον διότι δεν επισκέφτηκε την Ακρόπολη – μια δραστηριότητα που οι περισσότεροι κάτοικοι της πόλης θεωρούν ενδεδειγμένη μόνο για τα σχολειάρπαιδα και τους ερωτο-

χτυπημένους (ιδιαίτερα τις νύχτες με φεγγάρι)– και δεύτερον διότι υιοθέτησε όλες τις τακτικές των ντόπιων για να αντιμετωπίσει τη ζέστη: έτρωγε παγωτό, έπινε παγωμένο νερό, πλάγιαζε γυμνός και κάθιδρος όλο το απομεσήμερο μέχρι αργά το απόγευμα και μετά ξεκινούσε για το κοντινότερο πάρκο να καθίσει σ' ένα τραπεζάκι και να πει κι άλλο νερό. Το πάρκο που επισκέφτηκε ο Μίλλερ εκείνο το βραδάκι ήταν το Ζάππειο, η πρώτη του ματιά στην ελληνική Εδέμ: «Κανένα πάρκο δεν έμεινε στη θύμησή μου σαν κι αυτό. Είναι η πεμπτουσία του πάρκου – το είδος του πράγματος που νιώθεις κάποτε κοιτάζοντας έναν πίνακα ή ονειρευόμενος ένα μέρος που θα λαχταρούσες να 'σαι, χωρίς ποτέ να το βρίσκεις».²⁹ Και σ' αυτό το πάρκο ερωτεύεται για πρώτη φορά τον ελληνικό λαό:

«Βλέποντας αυτούς τους ερωτευμένους μες στο σκοτάδι, καθισμένους εκεί, ήρεμα, ήσυχα, να πίνουν το νερό τους και να κουβεντιάζουν χαμηλόφωνα, αυτό μου έδινε ένα θαυμάσιο αίσθημα του ελληνικού χαρακτήρα. Η σκόνη, η ζέστη, η φτώχεια, η γύμνια, η διακριτικότητα αυτού του λαού, κι αυτό το νερό παντού, μες στα μικρά ποτήρια τ' ακουμπισμένα ανάμεσα στα ήσυχα και τα ήρεμα ζευγάρια, όλ' αυτά μου δίνουν το αίσθημα πως υπήρχε κάτι το ιερό σ' αυτόν το χώρο, μια τροφή που συντηρούσε».

Εκείνο που τον μαγεύει ιδιαίτερα σ' αυτό τον τόπο είναι ότι τον φαντάζεται γεμάτο από τους φτωχότερους ανθρώπους στον κόσμο και τους πιο καλογεννημένους. Καταλήγει ευτυχής που έφτασε στην Αθήνα σε κύμα καύσωνα γιατί, βλέποντάς τη κάτω από τις χειρότερες συνθήκες, αισθάνεται «τη γυμνή δύναμη αυτού του λαού, την αγνότητά του, την

ευγένειά του, την καρτερικότητά του», προτερήματα εμφανή εκείνη τη συγκεκριμένη βραδιά γιατί «τα κουρέλια δεν εμποδίζουν τον Έλληνα να ζει. Δεν είναι γι' αυτόν μήτε ο ολοκληρωτικός εξευτελισμός μήτε ο έσχατος ρύπος», που ο Μίλλερ είχε δει σε άλλες χώρες.

Υπάρχει κάτι συγκινητικό και συνάμα περίεργο σ' αυτή την άμεση γενίκευση της ελληνικής ιδιοσυγκρασίας και στον εστιασμό της στην ένδεια, ιδίως στις περιοχές του κέντρου της Αθήνας, όπου βέβαια βρίσκει κανείς Αθηναίους κάθε τάξης και ηλικίας, αλλά όχι και τόσο πολλούς φουκαράδες με κουρέλια. Ο Μίλλερ ζούσε στα όρια της φτώχειας εκείνη την εποχή και ίσως αυτό εξηγεί εν μέρει τη μονοδιάστατη οπτική του και την περισσή του συμπόνια, αλλά επηρεάζεται επίσης από μια ρομαντική θεώρηση των ανθρώπων που κατορθώνουν να διάγουν λιτό, αγροτικό βίο, αυτό που οι ξένοι – συμπεριλαμβανομένου του Μίλλερ – ονόμαζαν τότε «ζωή του χωρικού». Στο ταξίδι του για τον Πειραιά ο Μίλλερ διαπίστωσε ότι όλοι οι άνθρωποι που γνώρισε στο καράβι εκτός από τον Έλληνα (έναν Τούρκο, έναν Σύρο, μερικοί Λιβανέζοι φοιτητές, ένας Αργεντινός ιταλικής καταγωγής) ήταν ξετρελαμένοι με την πρόοδο και τις μηχανές, με την αποδοτικότητα, το κεφάλαιο, τις ανέσεις, ξετρελαμένοι με την Αμερική. Όμως ακόμα και ο Έλληνας ήθελε να πάει κάποτε στην Αμερική, καθώς, σύμφωνα με τον συγγραφέα, «δεν υπήρχε Έλληνας που να μην ήθελε να πάει στην Αμερική και να ξετρουπώσει την κότα με τα χρυσά αυγά». ³⁰ Έτσι ο Μίλλερ τούς μίλησε για την Αμερική με τα εκατομμύρια ανέργους, όπου οι Αμερικανοί «μ' όλη τους την πολυτέλεια και τις μηχανικές ανέσεις» βίωναν «το κενό, την ανησυχία, την ηθική μιζέρια». ³¹

Ο ρομαντισμός του Μίλλερ για την απλή ζωή στην Ελλάδα, η οποία βρισκόταν σε πλήρη αντίθεση με την υποτιθέ-

μενη άνετη διαβίωση στην Αμερική (παρά τα εκατομμύρια των ανέργων), παρέμεινε αδιάπτωτος. Είκοσι πέντε χρόνια αργότερα (το 1964), χωρίς να έχει ξαναγουρίσει ποτέ στην Ελλάδα, έγραψε σ' ένα κείμενο που συνόδευε τα σκίτσα της Αν Πουρ για τη χώρα πως «όσο περισσότερο προοδεύουμε τεχνολογικά» (πιθανώς εμείς στη Δύση), «όσο περισσότερο η αυτοματοποίηση, η αποστείρωση και η αποχαύνωση κυριαρχούν στη ζωή μας, τόσο πιο πολύ νοσταλγούμε τον απλό τρόπο ζωής»,³² ο οποίος εδώ ταυτίζεται μ' έναν περίπατο στην ύπαιθρο της Ελλάδας (όπως τη θυμόταν ο συγγραφέας), όπου συναντούσες πιο πολλά μουλάρια και γαϊδούρια παρά αυτοκίνητα· ανθρώπους με το φορτίο να ισορροπεί στο κεφάλι τους κι όχι στα χέρια τους· άντρες, γυναίκες και παιδιά να «μαζεύουν ρίζες, βότανα, ακόμη και αγριόχορτα για να συμπληρώσουν τα φτωχικά τους γεύματα», κοντολογίς τη διαχρονική, άοκη ρουτίνα του χωρικού. Ο Μίλλερ ανησυχεί μήπως τα πράγματα άλλαξαν στην Ελλάδα, μήπως ο λαός λαχταρά να κάνει βόλτες με Ρολς-Ρόυς ή Κάντιλλακ, να τρώει χαβιάρι ή καπνιστό σολομό, αλλά «το πιθανότερο είναι όλοι τούτοι οι απλοί άνθρωποι να παρακαλούν ν' αντέξει το γαϊδούρι τους μια χρονιά ακόμη, να μην καταστραφεί η σοδειά τους από την παγωνιά ή τα ζιζάνια, να επιστρέφουν οι ψαράδες ασφαλείς από τη θάλασσα». ³³ Δηλώνει ότι η μελλοντική απειλή έρχεται από τη Δύση, όχι από την Ανατολή, και φοβάται πως «αυτό που προσφέρουμε, έστω και με τις καλύτερες προθέσεις, θα είναι η καταστροφή τους». ³⁴

Αλίμονο, την ώρα που ο Μίλλερ γράφει αυτές τις γραμμές, είκοσι πέντε χρόνια μετά το ταξίδι του στην Ελλάδα, το χειρότερο έχει ήδη συμβεί – τουλάχιστον κατά την άποψή του, που μάλλον δε συμφωνεί με εκείνη του χωρικού, ο οποίος κατάφερε να επιζήσει της γερμανικής κατοχής, της

μετά τον πόλεμο ερήμωσης, του Εμφυλίου πολέμου και της αμερικανικής βοήθειας. Ο εν λόγω χωρικός είχε πια αντικαταστήσει το προπολεμικό του γαϊδούρι με τρακτέρ, ή έστω ανήκε σ' έναν συνεταιρισμό που διέθετε τέτοια μηχανήματα, και ο ψαράς, αν ψάρευε ακόμα, δεν αντιμετώπιζε τους συνήθεις κινδύνους της θάλασσας· τώρα κινδύνευε να χάσει το χέρι του πετώντας δυναμίτη, για να μαζέψει (παράνομα) ψάρια, ή να πέσει σε φαρότοπους όπου δεν υπήρχε πια λέπι, γιατί είχαν προλάβει άλλοι ψαράδες να τους τινάξουν στον αέρα. Τα χωμάτινα πατώματα των χωριάτικων σπιτιών, που τόσο είχαν γοητεύσει τον Μίλλερ το 1939, είχαν δώσει τη θέση τους στο τσιμέντο, τα πλινθόχτιστα σπίτια είχαν αντικατασταθεί από το ίδιο υλικό (ιδίως στα αμέτρητα χωριά που η Βέρμαχτ είχε κάψει συθέμελα) και η ζωή στην ύπαιθρο είχε μεν γίνει λιγότερο βουκολική, αλλά περισσότερο άνετη με τον εξηλεκτισμό του μεγαλύτερου μέρους της Ελλάδας, ένα πρόγραμμα που το καθεστώς της χούντας φρόντισε να επεκτείνει, κερδίζοντας έτσι –όπως άλλωστε ήταν ο στόχος του– πολλούς οπαδούς από την πρώην αγροτική τάξη. Και με τη μεταγενέστερη βοήθεια της Ευρωπαϊκής Κοινότητας ο αγρότης των πιο γόνιμων περιοχών μπορούσε να εξασφαλίσει αρκετά χρήματα ώστε να τα καταθέσει στην τράπεζα ή ν' αγοράσει διαμέρισμα στην πόλη και να στείλει τις κόρες του να σπουδάσουν στα νεοσύστατα πανεπιστήμια, απαλλάσσοντάς τες έτσι όχι μόνο από τη δουλειά στα χωράφια και το φορτίο στο κεφάλι, αλλά και από το εσωτερικό βάρος της άγνοιας, της δεισιδαιμονίας και της ανίας.

Είκοσι πέντε χρόνια μετά την επίσκεψη του Μίλλερ οι απλοί άνθρωποι των πόλεων είχαν γίνει λιγότερο απλοί και οι ίδιες οι πόλεις βούλιαζαν από τον συνωστισμό, καθώς η εσωτερική μετανάστευση συνεχιζόταν. Έτσι, η πρόσβαση στη

θάλασσα γινόταν όλο και πιο δύσκολη, οπότε οι πολίτες αναγκάζονταν να ξεοδέψουν τις πρώτες τους οικονομίες για ν' αγοράσουν ένα αμάξι από δεύτερο, ακόμα και τρίτο χέρι ή μια οποιαδήποτε μοτοσικλέτα για να μπορούν να δραπετεύουν από την αυξανόμενη ατμοσφαιρική ρύπανση των συνοικιών τους, επιβαρύνοντας έτσι αυτήν ακριβώς τη ρύπανση και καθιστώντας την κυκλοφορία ακόμα πιο προβληματική. Πριν από τον πόλεμο ο Σεφέρης είχε υμνήσει τη φαρδύτερη διέξοδο της εποχής προς τη θάλασσα σ' ένα ποίημα με τίτλο «Λεωφόρος Συγγρού, 1930», μιλώντας για τις τέσσερις λωρίδες του δρόμου πλακωμένες από πιπεριές που σ' έπαιρναν μακριά από «τις κολόνες με την έννοια τους που τις στενεύει»,³⁵ επιτρέποντάς σου ν' αφήσεις πίσω «τα κορμιά τα πελεκημένα επίτηδες για να μετρούν και για να θησαυρίζουν» και ν' αντικρίζεις άξαφνα «το γαλάζιο κορμί της γοργόνας». Στις μεταπολεμικές δεκαετίες τούτη η λεωφόρος, όχι πια περιστοιχισμένη από πιπεριές, αλλά απότσιμεντένια κτίρια που στεγάζουν επιχειρήσεις και τουριστικά γραφεία, ξεχειλίζει κάθε Σαββατοκύριακο από αυτοκίνητα και μοτοσικλέτες –μερικές απ' αυτές με μάνα και παιδί γαντζωμένους από τον οδηγό– σε μια ακάθεκτη έξοδο προς τη γαλάζια γοργόνα, η οποία κολυμπάει ολοένα πιο μακριά από την καρδιά της πόλης, που λιώνει από νοσταλγία.

Όπως λέει κάπου ο ίδιος ο Μίλλερ, πρέπει να μάθεις να δέχεσαι το κακό μαζί με το καλό. Κι αν αυτό που θεωρείς καλό για σένα σιγά σιγά αποδεικνύεται κακό –ή έστω λιγότερο καλό– ενώ γίνεται καλύτερο για κάποιους άλλους, αυτό είναι το τίμημα του χρόνου που περνά, μια πραγματικότητα που αντιμετωπίζεται μόνο απ' ό,τι πλησιάζει περισσότερο το αιώνιο. Εκτός από τις αρετές της απλής αγροτικής ζωής, ο Μίλλερ βρήκε από την αρχή κιόλας του ταξιδιού του

στην Ελλάδα –όπως καταγράφεται στον *Κολοσσό του Μαρουσιού*– κάτι ακατάλυτο στο χερσαίο και θαλάσσιο ελληνικό τοπίο: την ειδοποιό διαφορά στη θάλασσα, στον ουρανό, στο φως της χώρας που μόλις ανακάλυψε. Φεύγοντας από την Αθήνα για την Κέρκυρα, όπου θα συναντούσε τον Λόρενς Ντάρρελ, βίωσε αυτό που εξακολουθεί να συναρπάζει τον αλλοδαπό επισκέπτη: «Βγαίνοντας από τη θάλασσα, έτσι σάμπως ο Όμηρος προσωπικά να τα 'χε τακτοποιήσει για μένα, τα νησιά ανέβαιναν, κυμάτιζαν σαν φελλοί, μοναχικά, έρημα, μυστηριακά, μέσα στο φως που αποτραβιόταν». ³⁶ Και όταν το φως χάθηκε τη θέση του πήρε ο μεγάλοπρεπος νυχτερινός ουρανός, ξάστερος όσο κανένας άλλος στον κόσμο. Πλησιάζοντας στην Πάτρα, τα κρεμαστά λαμπιόνια στο λιμάνι τού έδωσαν την εντύπωση ότι γίνονταν προετοιμασίες για κάποια γιορτή. Και τέλος, ας μην ξεχάσουμε την εξωτική νότα που πρόσθεταν οι βαρκαρήδες, οι οποίοι έρχονταν να συναντήσουν το πλοίο σπρώχνοντας τα κουπιά, αντί να τα τραβούν, «διευθύνοντας κατά βούληση το βαρύ τους φορτίο μ' ένα κίνημα του καρπού επιδέξιο και σχεδόν αδιόρατο». ³⁷

Εδώ ο Μίλλερ ανατρέχει στον Όμηρο, τον οποίο παραδέχεται ότι δε διάβασε ποτέ, και σημειώνει ότι το Μεσολόγγι βρίσκεται απέναντι από την Πάτρα, αλλά αντίθετα από τους προγενέστερους συγγραφείς του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα η αντιμετώπισή του δεν είναι συμβατικά βυρωνική: δεν ενδιαφέρεται για τα κατάλοιπα του κλασικού τοπίου ούτε για τους αγώνες που έδωσε η Ελλάδα του 19ου αιώνα για την ανεξαρτησία της. Η ματιά του είναι στυλωμένη σ' αυτό καθαυτό το τοπίο και στην πρόσβαση που προσφέρει σε μια αποκλειστικά μοντέρνα αναζήτηση, την αναζήτηση της προσωπικής ελευθερίας και της ρίζας του θεϊκού

στοιχείου μέσα του. Η εικόνα που αντικρίζει προκαλεί μια αποκάλυψη. Αν και εξακολουθεί να αισθάνεται ότι ο πόλεμος πλησιάζει, ελπίζει να διατηρηθεί για λίγο ακόμα καιρό η ειρήνη και ότι στο διάστημα αυτό «οι άνθρωποι θα συνέχιζαν να συμπεριφέρονται σαν ανθρώπινα όντα».³⁸ Νιώθει «ολότελα αποκομμένος από την Ευρώπη», έχοντας «μπει σ' ένα νέο βασίλειο, σαν ελεύθερος άνθρωπος».³⁹ Και για πρώτη φορά στη ζωή του, στα σαράντα οχτώ του χρόνια, είναι ευτυχής και το ξέρει – τέτοια ευδαιμονία νιώθει, που λέει πως αν είχε έστω και λίγο κοινό νου θα σκοτωνόταν επιτόπου. Στη συνέχεια αποφασίζει ότι για καλή του τύχη τού έλειψε η δύναμη ή το κουράγιο να το κάνει, γιατί τον περίμεναν ακόμα πιο μεγαλειώδεις στιγμές, στιγμές πέρα ακόμα και από την ευδαιμονία. Καταλήγει λέγοντας ότι μπορούν να σου συμβούν εκπληκτικά πράγματα στην Ελλάδα, θαύματα που δε συμβαίνουν πουθενά αλλού στον κόσμο, γιατί στην Ελλάδα «η μαγεία του Θεού ακολουθεί το έργο της· η ανθρώπινη φυλή ας κάνει ό,τι θέλει ή ας προσπαθεί να κάνει, η Ελλάδα παραμένει μια ιερή περιοχή».⁴⁰ Το άλλο πρωί, έχοντας αποκρυσταλλώσει αυτές τις πρώτες σκέψεις και με βαθιά χαραγμένες μέσα του τις εντυπώσεις για τη νέα Εδέμ, φτάνει στην Κέρκυρα, έναν άλλο εγκόσμιο και μεταφυσικό παράδεισο, με τις δικές του ιδιοτυπίες και τη χαρακτηριστική ατμόσφαιρα.